

“ЖИМЖИТ ЖОЛАЛАР”ДАН ТОМГАН ИНЖУЛАР

Дармоной Ўраева

Бухоро давлат университети

профессори, филология фанлари доктори

Нўъмон Раҳимжонов адабий фаолиятининг муҳим қирраси - бадиий ижод билан боғлиқ. Унинг қисса, адабий эртақ жанридаги асарлари, фақат олим ижодигагина хос бўлган дилбитиклари фикримизни тасдиқлаб туради. Унинг рамзий-гимсолий тасвирларга бой “Жимжит жолалар” қиссаси мазмуни, композицияси билан алоҳидалиқ касб этади. Таъкидлаш керакки, бу асар бадиий ижоднинг назарий асосларини, фалсафий-методик ва руҳий қирраларини пухта билган етук адабиётшунос, нозиктаъб олим томонидан яратилган. Асар олимнинг айни камолот ёшида дунё юзини кўрди.

Ўз кечинмаларини, фикр-туйғуларини “Жимжит жолалар” асари бағрига сингдиришга чоғланган устоз олим бадиий ижодкор сифатида майдонга тушар экан, аввало, танланган мавзусининг долзарб нуқталарига эътиборни тортади. Унда ҳозирги пайтда Россияга пул топиш илинжида ишлашга кетиб, соғлиғини йўқотиб келаётган юртдошларимиз тақдирига ачиниш, ортиқча орзу-ҳавасга берилиб, ёш оилалар парокандалигига сабабчи бўлаётган худбин ва молпараст қайноналар, наркотик ва одам савдоси муаммолари, шу масалада Эмират, Истамбул, Урумчи шаҳарларига қатнаётган “учарлар”нинг кирдикорлари, турмуш қийинчиликларига дош беролмай, ичкиликбозлик иллатига берилаётган эркаклар фожиаси, бозор иқтисодига асосланган ҳаёт ва бозор муҳити бирида тасвирда, бирида талқинда ифода этилган.

“Жимжит жолалар” асари муаллиф томонидан қисса деб кўрсатилган бўлиб, унга “Қулни хаёл ўлдирар” деган халқ мақоли эпиграф сифатида танланган. Асар таркибидан ўн олтита қатга-кичик ҳикоялар ўрин эгаллаган. Уларнинг ҳар бири алоҳида-алоҳида ҳикоялар бўлса-да, барчаси бош қаҳрамон Тўракул ҳаётига дахлдор воқеаларни қамраб олгани жиҳатидан ягона сюжетни ҳосил қилиб, яхлит бир асар сифатида тасаввур уйғота олади. Барча ҳикоялар мазмунан бири иккинчисини тўлдириб боради ва асар қаҳрамони Тўракул сиймосини, унинг тақдир фожиасини тўлалигича ҳис этиш сари йўл очади.

Асарда қаҳрамон исми рамзий бўлиб, у орқали муаллиф ўз юртининг тўраси эмас, кули бўлиб яшашга маҳкум бўлаётган инсон дардини ёритишга интилгани сезилади. Шунинг учун адиб халқимизнинг фарзандга исм қўйиш анъаналарини ёдга олиб, “Исмниям билиб қўйиш керак экан-да” дея китобхонларни миллий кадриятларимизни ардоқлаш сари хушёрлантиради.

Назаримда, муаллиф бу асари орқали айтмоқчи бўлган асосий фикр айнан ана шу жиҳат – миллий анъана ва кадриятларимизга нописадлик, уларга кўр-кўрона муносабатда бўлиш юртимизда инсон фожиаси ортишига сабаб бўлганини таъкидлаш ва тасвирлаш билан боғлиқ. Бу, айниқса, асардаги “Йўқчилик курсин” ҳикоясида қайнонанинг келини келтирган сепдан ҳамда тўйдан кейин бажариладиган айрим ортиқча удумлардан кўнгли тўлмагани туфайли юзсизларча жанжал кўтариши, аёл боши билан келиб эркак қудага ҳар хил аччиқ-тизиқ гапларни андишасизларча гапириб кетиши, энг ёмони, келинига аёвсиз озор бериши, қулдай муомалада бўлиши, бунга чидай олмаган ёш келинчакнинг эса ўз жонига қасб қилиши тасвирланган. Асарда “Жанжал йўқлов деган даҳмазадан чиққанди. Келин-куёнинг етти кунлик кичик чилласидан, қирқ кунлик катта чилласидан кейинги йўқловлар юборилмаганидан бошланганди” дея таъкидлаб ўтилади. Қайнона қудаларига нисбатан худди машҳур ўзбек адиби Абдулла Қодирийнинг “Ўткан кунлар” романидаги Ўзбек ойм каби “анди” сўзини ишлатади: “Эсим оғмаса, шайтон йўлдан урмаса, сан андиларникига қулликка келаманми-я?!” Хаҳ, шўр бўлмай ўғлимни пешонаси курсин!”

Ғирт ношукрлик ҳиди аниқиб турган бу фикр қайнонанинг нечоғлик кўзи оч, яламирлигини акс эттириб турибди. Лекин чироқ ўз соясини кўрмас деганларидек, аксинча, қайнона келинини “яламир” ҳисоблайди. Хуллас, шу жанжал сабаб келин ўз жонига қасд қилади. У ўзини ўзи осиб ўлдиради. Бунинг аламига чидолмаган ота ҳам ғам-алам билан ёруғ дунёдан кўз юмади. Ўз аёлининг, жуфти ҳалолининг қадрини билмаган куёвбола эса уялмай-нетмай хотини майитини кўмиш учун қайнота эшигига жўнатадики, бу ҳол Абдулла Қаҳҳорнинг “Даҳшат” ҳикоясидаги виждонсиз Олимхододхонинг пасткашлигини ёдга солади.

Агар асардаги анъанавийлик қирраларига диққат қаратилса, унда яна Абдулла Қаҳҳорнинг “Бошсиз одам” ҳикояси, Хуршид Дўстмуҳаммаднинг “Бозор” романидаги тасвир ва талқинга хос бадиий-эстетик тажрибалардан анъана сифатида фойдаланилгани сезилади. Шунингдек, унда гавдасиз бошнинг думалаб қочиши мотиви “Қувкалла” номли ўзбек халқ афсонасида учрайдиган шундай анъанавий эпик мотивни ёдга солади. Асарда “Соя серкепак бошни кўлтиғига қисганча қочиб борарди” дейилади.

Асар қаҳрамони Тўракул аслида ғурури ва нафсонияти баланд ўзбек йигити. Лекин маҳалласидагилар уни “нон емас”, “эл бўлмас”, “қайнатса қони кўшилмас”, “писмиқ”, “одамови” ва яна нима балолар дейишмайди. Унинг ўзи шундай бўлиб қолишига ичидаги “кўрқув ҳисси” сабаб деб билади ва бунга хотини олдида рўй-рост иқроп бўлади. Рост, Тўракул анойилардан эмас.

Сиртдан кўй оғзидан чўп олмагандек лаванги, лапашанг кўрингани билан ер остида илон қимирласа билади. У “ота тийиғини кўрмаган, она йўриғига юрмаган”. Хуллас, ёшлигидан етим бўлиб қолган, ота-она тарбиясини тўлиқ кўрмаган, бошига тушган кетма-кет фожиали кўргуликлар рухий таъсири сабаб ҳаётдан кўнгли қолади. Ўзини ўзи боқишдек мураккаб иш бошига эрта тушганлигидан оч қолиш кўркуви олдида эсанкирайдиган бўлади. Тўракул яна ўзи сезмаган ҳолда хаёлчан, зикна, шафқатсиз бўлиб қолади. У ўзини англолмайди. Ўзлигини йўқотиб, сояга ўхшаб яшайди. Бир ўринда у ифвогар қиёфасида намоён бўлади. Тўракул ҳатто яқин қўшнилари устидан ифво хатлар ёзади. Уларнинг ота-онасини ҳам хатга қистириб ўтади.

“Бир ҳовуч ушок”да намозхон қилиб кўрсатилган Тўракулнинг ичувчи қиёфасида берилиши унинг ҳали ўзлигини белгилаб олмаганидан яна бир даракдир. Қиссадаги “Ўзимни ушлаб турибман” ҳикоясида тасвирланганидек, баъзи эркаклар бошига мусибат тушса, ғамни кўтаролмай, иродасизлик қилиб, бирор чекимлик (сигарет ёки носвой) ёхуд ичимликка ружу қўйиши айтиладики, бу ҳам ҳаётий далилдир. Ёки “Пешона тери” ҳикоясида одамзотнинг қийинчилик билан топилган пулини арзимаган ичкиликбозлик йўлига ачинмай сарфлашига ачиниш, “Бир томчи сув” ҳикоясида пул топишнинг машаққатлари, пулга берилишнинг иллатлари ҳақида ёзувчининг мулоҳазалари, фалсафий фикр-ўйлари баёнига дуч келиш мумкин.

“Бақатерак” ҳикоясида “Тортиб тортиб есанг той ортади, кўрқиб-кўрқиб есанг кўй ортади” деган мақол орқали Тўракулнинг зикна феъли ёритилади. Айниқса, “Бир ҳовуч ушок” ҳикоясида унинг зикналиги янада бўрттириб тасвирланган. У хотинини дастурхонни қоққани учун аёвсиз савалайди.

“Бақатерак” ва “Орзу, хаёл, хаёл...” ҳикояларида Тўракулнинг пулга муносабати акс эттирилади. Унинг тилидан пул топиш илинжида чиқинди титувчилар, бозорларда арава тортувчилар кўпайиб кетганидан нолиш мотиви келтирилиши ҳам аслида ҳозирги ҳаётий муаммолардан биридир.

Асарда ёзувчи халқ тилидаги сўзлардан ниҳоятда ўринли ва кенг фойдаланган. Унда халқ тилига хос эвош, яламир, шумшук, баҳаннови каби сўзлар, русча ходовой, раз сингари жумлалар учрайди. Айниқса, асарда “Борники бежоғлик, йўқники ночорлик”, “Кар ўзини овулар, қўлтиғини совулар”, “Ёртимаган қиз ёлчимаганга тушар”, “Ўлмаган қулнинг кўргилиги тугамас”, “Оталик етим – қул етим, оналик етим гул етим”, “Етим қизга елпиғичнинг нима ҳожати бор”, “Тотли хаёл шартаки шапалоқдан яхшироқ”, “Шафқатсиз ҳақиқатдан кўра ширин ёлғон дармон”, “Ўлимлик умрингизга умр сўрайди”, “Кўтир отни емга ўргатсанг тўрва тешади”, “Қашшоқнинг машшоғи кўп бўлар”, “Оч баччағардан қоч баччағар” каби жуда кўп халқ мақоллари

келтириб ўтилган. Ҳатто буъзи ўринларда халқ мақолларининг мазмуни сақланиб, шакли сал ўзгартирилган. Масалан, асарда Тўракулнинг тилидан “Қаловини топсанг қор ёғар” мақоли “Қалови кўлимда, қорни ҳам ёқиб, қоронғи йўлларингизни ёритиб бераман” тарзида ишлатилгани кузатилади. Ҳатто ёзувчи “Текиннинг шўрваси татимас” мақолини қисса таркибидаги ҳикоялардан бирига сарлавҳа сифатида танлаган.

Шунингдек, асарда халқ ибораларидан ҳам ниҳоятда усталик билан фойдаланилганлигига гувоҳ бўлиш мумкин. Жумладан, “Соясига салом бермоқ” иборасининг моҳияти асосида “Соя” ва “Сояннинг хиёнати” ҳикояларида ўзига хос тасвирлар яратилган. “Сояннинг хиёнати” ҳикоясида “Бошга тушганни кўз кўрар” мақоли келтирилиши баробарида халқ орасида бошга нисбатан ишлатиладиган “хом калла”, “пўкак бош” “қовоқ бош”, “шовир-шувур кути”, “чала чипқон” ибораларидан фойдаланиб, бош сифатланган.

Қиссада “Қарғиш” сарлавҳали қисм ҳам бор. Унда сағир Қумри эри Тўракулни ноҳақ урганлиги туфайли “шумшук ўлгур”, “кўкармай кўк йўталга чалингур” дея оғриниб қарғаши тасвирланади. Яна асар таркибида қайнонанинг келинини, Қумрини боқиб олган Холбу теракнинг Қумрини қарғаши келтирилганки, бу билан муаллиф асар тилини халқ тилига яқинлаштиришни, қисса тасвири реаллигини кучайтиришни кўзда тутгани аниқ. Қолаверса, қисса таркибида қарғишлардан ташқари уларга мазмунан ва моҳиятан зид бўлган олқишлар ҳам келтирилган. Жумладан, асарда келин қилиб ўзга хонадонга узатилаётган Адол опага айтилган “Борган жойингда туп қўйиб, палак ёзгин! Серфарзанд, сердавлат бўлгин! Кўшгани билан кўша қаригин!” олқиши, “Бировнинг қўлига қаратгулик қилмасин, Худойим ҳар кимнинг ўзига берсин, зуваласини ортиқча қилсин” эзгу нияти бу жиҳатдан эътиборлидир.

Қисса таркибидаги мўъжазгина “Дарахтлар тик туриб ўларкан...” ҳикояси халқнинг эътиқодий кузатувлари асосида айтиладиган ҳикмат билан боғлиқ. Айтишларича, мевали дархтлар эгаси – боғбон ўлса, қурир экан. Бунда шунга ишора бор. Шунинг учун ўлик чиққан хонадонда, одатда, мевали дархтларга латта боғлаб чиқиш одати ҳозиргача сақланган.

“Жимжит жолалар” бағрида яна бир қатор фольклоризмлар учрайдики, улар насрда қўлланган бу каби адабий ходисаларни ўрганишда манба бўлиб хизмат қила олади. Масалан, Тўракул болалигида бобосидан эшитган ва доимий хиргойи қилиб юрадиган “Ҳей-ё, ҳо, ёронлар” кўшиғи, эккан бақатерагининг худди эртак қахрамонлари сингари соат ва кун сайин ўсиши тасвири, “Оқ теракми – кўк терак, биздан сизга ким керак”, “оқизоқ”, “ланка”, “зув-зув”, “бекинмачоқ” сингари болалар халқ ўйинлари талқини, туш мотиви келтирилганки, улар орқали нафақат асарнинг бадий таъсирчанлиги ортишига,

балки унинг халқчиллиги ошишига ҳам эришилган. Шу асосда қисса таркибидан ўрин олган, ўйин жараёнида айтиладиган “Топган топалоқ, тополмаганга қўйдан қумалоқ”, ўйин якунида айтиладиган “Уй-уйига, тепа тўйига” айтимлари халқимиз турмуш тарзи билан боғлиқлиги, миллий бўёқдорлиги билан эътиборни тортади.

Шунингдек, асарда келтирилган дастурхончи ва гўянда Ҳожар хола образи ҳам халқчиллиги орқали алоҳида диққатни тортади.

Асарда “Йўқчилик курсин” ҳикоясидаги “Одамхўр ботқоқ бу – қашшоқлик экан”, “Ишончининг ўлими” ҳикоясидаги “Кўнгли ҳувиллаган ҳамёнидек бўм-бўш” деган ўзига хос ўхшатишлар, “Мечкай” ҳикоясидаги қорнидан бошқа ғами йўқ “шкаф-одам” деб сифатланган беўхшов киши тасвири бетакрорлиги билан эътиборни жалб этади.

“Соя” ҳикоясида сажъдан фойдаланилган. Шу ҳикояда соя ҳақидаги халқ топишмоғи асосида соя “Урса – урилмаса, тепса – тепилмаса. Қопга солиб сувга чўктираман деса ҳам чўкмайди. На отилади, на йўколади” тарзида сифатланган. Соя – семиз соя – серсоқол семиз соя тарзида ҳам сифатланиб, аллитерация ва тадриж санъатлари уйғунлигида тасвир этилган.

Н.Раҳимжоновнинг “Жимжит жолалар” китоби шу номдаги қиссадан ташқари “Синган умр синиқлари” деб номланган эсселар туркумини, бир неча замонавий эртақларни ва ёзувчи ёшлигиданоқ бобо-бувиси, ота-онасидан эшитиб, ўз кўнглига нақшлаб келаётган ҳикматомуз, мақолнома ўғитлар – дилбитикларни ҳам таркибига қамраб олган. Шу асосда мазкур китоб тўрт қисмдан ташкил топган.

“Синган умр синиқлари” эсселар туркуми қайси бир жиҳатлари билан шоира Зулфия Исроилованинг “Хотирам синиқлари” достонига ҳамоҳанглик касб этади. Эҳтимол, номи биландир, балки қатағон воқеалари билан туташлиги жиҳатидандир?! Негаки, туркумдаги “Аллоҳнинг қаҳри” ҳикояси қатағон даври сиёсати туфайли отасидан ажраган, уруш кулфати сабаб гулдек йигитлик даври завқидан маҳрум бўлган, ёш боши билан ҳадсиз-ҳисобсиз азобларга гирифтор этилган, қанчадан-қанча бегуноҳ инсонларнинг фожиали қисмати, аянчли ўлимини ўз кўзи билан кўрган, босқинчи мустабид тузумнинг адолатсизликларига тилсиз гувоҳ бўлган Нажиб отанинг тилидан баён этилган.

Китобнинг “Замонавий эртақлар” қисми бир неча эртақ ва масаллардан таркиб топган. Улардан бири бўлган “Шажара илдизлари” ҳикоясида халқ эртақларига хос эврилиш мотивидан ижодий фойдаланилган бўлса, “Эгри ва Тўғри” шу номдаги эртақдек гўё. Лекин у ўзига хослиги билан фарқланиб туради. Унда Эгри ва Тўғри билан бир қаторда Олов ва Сув ҳам бош қаҳрамон сифатида талқин этилган.

“Момақалди роқнинг ўғил-қизлари” эртаги афсонага ўхшатиб ёзилган. Чунки у эртак сингари “Бир бор экан, бир йўқ экан” тарзидаги бошлама билан эмас, афсоналар каби “айтишларича” деган таъкид билан ибтидо топган. Мазкур асар Чимён бобо ҳақида бўлиб, у худди афсонавий улкан одам – Одами Од янглиғ боши булутларга етган кўринишда тасвир этилган.

Китобнинг сўнгги саҳифалари “Дилбитиклар” номи билан туркумланган “Туш – тимсол”, “Томчилар, томчилар”, “Тупроқ иси” қисмларидан иборат. “Туш – тимсол” қисмида муаллиф ўзининг, онасининг, синглиси Заҳронинг ҳамда ўғли Масрурнинг тушларини келтирган ва улардаги тимсоллар талқинига алоҳида эътибор қаратган.

Дилбитикларнинг “Томчилар, томчилар” қисмида муаллифнинг ота-онасидан мерос бўлиб қолган ақлни чархловчи “қайроқ фикрлар” ўқувчилар эътиборига ҳавола қилинган. Қимматлилиги, таъсирчанлиги билан ёддан чиқмайдиган бу каби дилбитиклар, одатда, кўпчиликка мерос бўлиб қолган, лекин шуларни ҳафсала қилиб қоғозга туширадиганлар кам топилади. Бу ҳам аслида ота-онага, аجدодларга ҳурмат ва садоқатнинг ўзига хос бир кўриниши, деб биламан. Халқ мероси таркибидан ўрин олишга арзигулик бу каби ҳикматлар ҳар бир инсонни уйғоқликка, ҳушёрликка чорлаши билан қадрли ва баҳосиздир. Шунини инобатга олиб, Н.Раҳимжоновнинг бу дилбитиклари ҳақида биздан олдин фикр юритган Хуршид Дўстмуҳаммад уларни “авлодлар занжирининг олтин ҳалқачаларини янада мустаҳкамлашдир” дея гўзал эътироф этган.

Хуллас, Н.Раҳимжоновнинг “Жимжит жолалар” асари ўзбек халқ эртакларида “Кулса – гул, йиғласа – дур” дейилганидек, жола бўлса-да, инжу янглиғ. Шунинг учун уни ўқиган китобхон кўнгли бойийди.